

Herbert Hunger

(1914-2000)

Na firmamencie światowej bizantynistyki już od półwiecza pełnym blaskiem jaśnieje ośrodek wiedeński. Zaszczyt ten Austriacy zawdzięczają swojemu mistrzowi, Herbertowi Hungerowi, którego dziesiąta rocznica śmierci przypadła 9 lipca ubiegłego roku.

Urodzony 9 grudnia 1914 r. Herbert Hunger w 1936 r. ukończył filologię klasyczną i germanistykę na Uniwersytecie Wiedeńskim. Początkowo pracował w szkole jako nauczyciel, później wybuchła wojna, która zmieniła wszystko¹. Hungera wzięto do niewoli na froncie wschodnim, skąd wrócił dopiero w 1947 r. Po powrocie podjął pracę w Bibliotece Narodowej (*Österreichische Nationalbibliothek* – dalej ÖNb), opiekując się zbiorami rękopisów greckich². Praca ta stanowiła prostą konsekwencję zdobytego wykształcenia, przy czym uczony pogłębiał swoją wiedzę filologa w dziedzinie paleografii i kodykologii. Nabyte wówczas umiejętności przydadzą się mu później w jego studiach bizantynistycznych. Obronił dysertację doktorską pt. *Realizm w tragediach Eurypidesa*. W 1956 r. został dyrektorem działu papirusów (*Papyrussammlung ÖNb*). Wśród powstałych wówczas rozpraw z zakresu papirologii szczególne zainteresowanie budzić może datacja papirusu *Bodmer II*, która ze względu na zawartość (*Evangelium s. Ioan-nem*) budziła zrozumiałe emocje. Hunger zaproponował bardzo wczesną chronologię – wiek II³. Obecnie wszakże uważa się, iż papirus pochodzi z III w., i to raczej z drugiej połowy, m.in. ze względu na sposób zapisu geminaty „γγ”⁴.

Zwrot w zainteresowaniach naukowych Herberta Hungera nastąpił w 1962 r. Gdy wówczas wybrano go pierwszym profesorem utworzonego właśnie uniwersyteckiego ośrodka badań nad Bizancjum (*Ordinariat für Byzantinistik an der Universität Wien*, od 1978 r. *Institut für Byzantinistik und Neogräzistik*), zadbał o utworzenie specjalistycznej biblioteki, która w roku 2001 liczyła 35 tysięcy

¹ W Niemczech poznał Hunger swoją żonę Ruth Friedrich, którą poślubił 18 października 1941 r. Mieli troje dzieci. Zob. Herrmann Hunger, *Biographical Memoirs*, *Proceedings of the American Philological Society* 151, 2007, nr 4, s. 458-460.

² H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, t. 1, Wien 1961.

³ Tenże, *Zur Datierung des Papyrus Bodmer II (P 66)*, *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse* 97, 1960, s. 12-23.

⁴ E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, Oxford 1971, s. 108. Tymczasem 27 edycja *Novum Testamentum Graece et Latinae*, Stuttgart 1994 (tzw. Nestle-Aland) podaje: „ca. 200”.

tomów⁵. Odtąd już całkowicie poświęcił się bizantynistyce tak w wymiarze naukowym, jak i organizacyjnym. Założył „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” – jako następcę czasopisma „Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft”⁶, na którego czele Hunger stał w latach 1959-1996 – oraz dwie serie: krytycznych edycji w 1964 r.: *Wiener byzantinische Studien* oraz monografii w 1966 r.: *Byzantina Vindobonensia* (w październiku 2003 r. podjęto decyzję o tematycznym rozszerzeniu serii i odtąd funkcjonuje jako *Byzantina et Neograeca Vindobonensia*).

Hunger bardzo zaangażował się także we współpracę z Austriacką Akademią Nauk (*Österreichische Akademie der Wissenschaften* – ÖAW), do której należał od 1959 r., a w latach 1973-1982 jej przewodniczył. Komisja Bizantynistyczna ÖAW (do niedawna mieściła się w tym samym budynku, co Instytut, przy Postgasse 7; od 2006 r. na Wohlebengasse 12 jako *Institut für Byzanzforschung*) zapoczątkowała wówczas, trwające do dziś, wielkie projekty, m.in. repertorium kopistów greckich⁷, prosopografię epoki Paleologów⁸, mapę cesarstwa⁹, opracowanie zbiorów numizmatycznych¹⁰, dyplomatykę patriarchatu. Niezależnie od tego Komisja (obecnie Instytut) wydawała serię monograficzną *Veröffentlichungen zur Byzanzforschung* (w 2010 r. wyszedł tom 26).

Świat naukowy docenił zasługi Wiednia dla rozwoju bizantynistyki, przyznając mu organizację XVI Kongresu w 1981 r. Duży w tym udział miał sam Hunger jako prezydent *Association Internationale Études Byzantines* w latach 1976-1986¹¹. W roku 1985 odszedł na emeryturę, zastąpił go jego uczeń, Johannes Koder.

Niezależnie od wielkich dokonań natury administracyjnej, Herbert Hunger zostanie zapamiętany przede wszystkim jako wielki humanista. Bizantynolog, którego rego zainteresowania koncentrowały się na kulturze duchowej, nie materialnej.

Do wczesnej twórczości Hungera należy zaliczyć rozprawę *Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* (Wien 1964). Trochę wbrew tytułowi zawiera ona formuły dokumentów cesarskich także z okre-

⁵ H. Hunger, Voraussetzungen und Aussichten der Byzantinistik in Österreich, *Österreichische Osthefte* 5, 1963, s. 74-77; tenże, Zur Problematik der byzantinischen Studien, *Wiener Humanistische Blätter* 10, 1967, s. 20-28.

⁶ Czasopismo to założył i był jego pierwszym redaktorem Władimir Sas-Zaloziecky, historyk sztuki z Grazu.

⁷ Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, t. 1, Wien 1981. Od tego czasu powstało setki przyczynków, artykułów recenzyjnych, które przyczyniły się do rozwoju badań nad paleografią grecką. Sam Hunger zresztą chętnie w debacie uczestniczył. Jeszcze w październiku 1996 r. wziął udział w sympozjum poświęconym tej tematyce. W opublikowanym artykule przedstawił 15 interesujących paleograficznie przypadków: Gebrauchsschriften und Stilisierungsversuche in Griechischen Handschriften des 15. und 16. Jahrhunderts, w: *E ellenike graphe kata tous 15o kai 16o aiones*, Athenai 2000, s. 11-30.

⁸ Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, red. E. Trapp, Wien 1976-1996.

⁹ Tabula Imperii Byzantini, t. 1-10, Wien 1973 nn., kolejne 6 tomów znajduje się na różnych etapach realizacji.

¹⁰ Moneta Imperii Byzantini, wyd. W. Hahn, t. 1-3, Wien 1973-1981; tom 1 uaktualniono w 2000 r.

¹¹ Materiały z kongresu opublikowano w 1982 r. jako 32 numer „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”.

su pryncypatu, pokazując przez to pewną ciągłość, ale i zarazem ewolucję w ramach jednak stałych wartości, idei politycznych cesarstwa aż do czasów Konstantyna XI. W opinii uczonych¹² największą zaletą tej pracy jest dowartościowanie znaczenia preambuły, zwykle lekceważonej przez naukę XIX wieku (Alexander Kazhdan), jako źródła do badań teorii i praktyki władzy cesarskiej¹³.

Kontynuacją badań nad dokumentem było stworzenie projektu wydania rejestrow patryarchatu¹⁴. Hunger był z Otto Krestenem współautorem tomu pierwszego¹⁵. Dotychczas wydano kolejne dwa tomy, ale redakcję objęło młodsze pokolenie wiedeńskiej bizantynistyki. Przy publikacji tak bogatego tekstu źródłowego pojawiły się studia szczegółowe¹⁶. Hunger redagował ich pierwszy tom oraz był autorem artykułu poświęconego zagadnieniom językowym, podobnie jak w przypadku *Prooimion: Zum Stil und Sprache des Patriarchatregisters von Konstantinopel: Rhetorik im Dienste der orthodoxen Hierarchie*¹⁷.

Pochodną tych zainteresowań stanowiły studia poświęcone pieczęciom. W rozprawie *Der homo byzantinus und das Bleisiegel*¹⁸ Hunger analizuje inskrypcje

¹² Poruszenie, jakie ta książka wywołała w środowisku bizantynologów, symbolizuje opublikowana po niedługim czasie jako odpowiedź praca Roberta Browninga, *Notes on Byzantine Prooimia*, Wien 1966 (!).

¹³ Do ważnych, ciągle obowiązujących prac, którym Hunger wiele zawdzięczał, pisząc własną, należą: O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*, Jena 1938 (wznowiona pośmiertnie: Darmstadt 1956 – autor zginął na froncie wschodnim); H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz 1957.

¹⁴ W 1993 r. czasopismo „Illinois Classical Studies” uhonorowało tomem specjalnym (18) Miroslava Marcovicha, wybitnego filologa klasycznego, ale również bizantynistę. Marcovich wydał m.in. romans Teodora Prodroma *Rhodanthe i Dosikles* (Theodori Prodromi De Rhodanthes et Dosiclis amoribus libri IX, Stuttgart 1992), oraz *Hisminias i Hysmine* Eustathiosa Makrembolitesa (Eustathius Macrembolites. De Hysmines et Hysminiae amoribus libri IX, München 2001). Wśród autorów zaproszonych do współpracy był również Hunger, który przedstawił fragment badań nad dokumentami patriarchatu: *Amtmißbrauch im Patriarchat von Konstantinopel um die Mitte des 14. Jahrhunderts: Der Megas Chartophylax Ioannes Amparis*, s. 335-344.

¹⁵ *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, t. 1: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331, wyd. H. Hunger, O. Kresten, Wien 1981 [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 19:1].

¹⁶ *Studien zum Patriarchatregister von Konstantinopel*, t. 1, red. H. Hunger, Wien 1981 [Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-hist. Klasse 383].

¹⁷ Studium składa się z dwóch właściwie odrębnych tekstów: *Allgemeine Ausführungen zum rhetorischen Charakter der Dokumente*, w: *Studien zum Patriarchatregister*, t. 1, s. 11-21, oraz *Analyse der Stil Kategorien*, w: tamże, s. 21-52. Niemniej zagadnienia prawnoustrojowe nigdy nie stały w centrum zainteresowań Hungera. Możemy tu wymienić jedynie dwa artykuły z zakresu prawa rodzinnego: H. Hunger, *Christliches und Nichtchristliches im byzantinischen Ehe recht*, *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 18, 1967, s. 305-325; oraz tenże, *Byzantinisches Ehe recht im 14. Jahrhundert: Theorie und Praxis*, *ZRVI* 14-15, 1973, s. 65-79. Wspomnieć też można o popularnym ujęciu ewolucji antycznej idei rzymskiego „tryumfu” w bizantyński „*ᾠραμφος*”: tenże, *Reditus imperatoris*, w: *Fest und Alltag in Byzanz*, red. G. Prinzing, D. Simon, München 1990, s. 17-35.

¹⁸ Tenże, *Der homo byzantinus und das Bleisiegel*, *DOP* 46, 1992, s. 117-128. W Wiedniu sfragistyką zajmują się obecnie Werner Seibt, który wydał korpusy pieczęci znajdujących się w Austrii – dwa tomy, oraz jego uczennica, Alexandra-Kyriaki Wassiliou. Epigrafikę literacką *sensu largo* od wielu lat bada Wolfram Hörandner, ostatnio też Andreas Rhoby.

ółowianych pieczęci w aspekcie, którym dziś zajmuje się antropologia kulturowa. Interesuje go, w jakim zakresie napisy te wyrażają osobowość właściciela, co starano się wyrazić poprzez kilka słów: modlitwę o pomyślność (a w konsekwencji: do kogo, którzy święci cieszyli się szczególną atencją?), własne imię, wykonywany zawód i prestiż społeczny. Jest to tym bardziej istotne, że te blisko sto tysięcy egzemplarzy pieczęci należało głównie do szeroko rozumianej klasy średniej, przez co możemy zbliżyć się do realiów społecznych bardziej, aniżeli jest to możliwe w przypadku większości źródeł literackich. *Der homo byzantinus* ma charakter przeglądowy, brak w nim aparatu badawczego tradycyjnej sfragistyki, ale te kilkadziesiąt opisanych tekstów wskazuje odmienną perspektywę badawczą, drogę do poznania ówczesnej „powszechnej” mentalności. Hunger łączył przy tym sfragistykę z zagadnieniami metryki, koncentrując swoje badania na inskrypcjach posiadających formę metryczną¹⁹, będącymi przez to poezją w miniaturze. Niewątpliwie odzwierciedlały one ambicje właścicieli, pragnących wyróżnić się w odbiorze społecznym, podkreślić swoje wykształcenie, będące wówczas symbolem statusu²⁰.

Podobnym zagadnieniem „pogranicza” różnych dyscyplin był artykuł poświęcony metryce poświęconej w synaksarionach²¹, czyli księgach zawierających wykazy świętych na każdy dzień roku liturgicznego. Przy imieniu świętego/świętej znajduje się notka biograficzna i jakkolwiek przeważnie są to krótkie zdania, to czasami spotkać można obszernie żywoty, a nawet biografie w formie poetyckiej, powstałe w metrum. Właśnie takim literackim perełkom poświęcił swoją uwagę Hunger, analizując dwunastozgłoskowiec (rzadziej heksametr) tych „bizantyńskich epigramów”.

Dla badaczy historii ludów tureckich, pojawiających się na horyzoncie świata cesarstwa, duże znaczenie ma końcowy fragment *Teogonii* Jana Tzetzesza. Pisarz ten na życzenie *sebastokratorissy* Ireny dokonał parafrazy dzieła Hezjoda we współczesnym sobie języku literackim, łatwiejszym w odbiorze niż dialekt poety z Askry, co sam podkreśla:

„ἐγὼ δὲ πάντα σοι σαφῶς ἐπιδρομάδην λέξω,
ἀμελετλήτως αὐθωρὸν καὶ κατεστενωμένως”²².
(„Ja zaś tobie wszystko jasno i wartko opowiem,
swobodnie, prędko i z uczuciem”).

¹⁹ H. Hunger, Die metrischen Siegellegenden der Byzantiner. Inhalt und Form, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse 125, Wien 1988.

²⁰ Przykładem może być rodzina Makrembolitesów, mająca wśród swych przedstawicieli wysokich urzędników temowych czy biskupów na Lesbos. Ostatnio: A. Kaldellis, S. Efthymiadis, The Prosopography of Byzantine Lesbos, Wien 2010, nr 145 i 146: Theodoros Makrembolites; por. H. Hunger, Die Makremboliten auf byzantinischen Bleisiegel und in sonstigen Belegen, Studies in Byzantine Sigillographie 5, 1998, s. 1-28. Należy podkreślić, iż w tym artykule Hunger zaproponował koniekturę imienia autora romansu, Makrembolitesa z „Eustathios” na „Eumathios” (por. przyp. 14). Za tym rozwiązaniem opowiedziała się m.in. Ingela Nilsson (Erotic Pathos, Rhetorical Pleasure: Narrative Pleasure and Mimesis in Eumathios Makrembolites’ Hysmine and Hysminias, Uppsala 2001), ale kwestia pozostaje otwarta.

²¹ H. Hunger, Byzantinische Namensdeutungen in jambischen Synaxarversen, Byzantina 13, 1985, s. 1-26.

²² I. Bekker, Theogonie, w: Abhandlungen der k. der Wissenschaften, Berlin 1840, s. 147-169, v. 22 n.

Na zakończenie, by wyeksponować kosmopolityzm cesarstwa i jego stolicy, wymienia słowa pozdrowień używanych przez egzotycznych przybyszy, m.in. po „scytyjsku”. Herbert Hunger opublikował zaktualizowaną edycję fragmentu, korzystając z nowego rękopisu: Vindob. phil. gr. 118²³.

Szczególne wszakże uwagę darzył Hunger literaturę piękną. Poświęcił jej wiele studiów szczegółowych o charakterze teoretycznym²⁴. Zajmował się postaciami bizantyńskiego literackiego świata z różnych czasów i rozmaitej społecznej kondycji, wszakże szczególną uwagę darzył ostatnie stulecie cesarstwa. Wyjątek uczynił dla Romana Melodosa, poświęcając mu wiele prac. Poeta ten uznawany jest za twórcę klasycznego kontakionu, gatunku liryki nie mającego antycznego pierwowzoru. Hunger analizował poezję Romana tak w aspekcie genologicznym²⁵, jak i wydając poszczególne utwory²⁶. Studia te stały się punktem odniesienia dla innych badaczy twórczości poety²⁷ i zaowocowały ostatecznie edycją krytyczną hymnów Romana przygotowaną przez ucznia Hungera w Wiedniu, Johannes Koder²⁸.

Jako bizantynista-filolog Hunger zasłużył się publikowaniem wielu edycji krytycznych. Przedstawimy tu kilka najważniejszych.

Najciekawszą wydaje się metafraza trzech ksiąg *Aleksiady* Anny Komnenny pt. *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene. Alexias XI-XIII*²⁹, znana z rękopisu, na który w roku 1641 Johann Friedrich Gronovius natrafił w Rzymie i z którego sporządził kopię: Leidensis Gronovianus 26. *Metafraza* nie jest tłumaczeniem w ścisłym znaczeniu tego słowa, lecz taką zmianą tekstu pod względem leksykalnym i syntaktycznym, by ułatwić lekturę i poszerzyć krąg odbiorców³⁰. Autorzy

²³ H. Hunger, Zum Epilog des Johannes Tzetzes, BZ 46, 1953, s. 302-307; tenże, Allegorische Mythendeutung in der Antike und bei Johannes Tzetzes, JÖB 3, 1954, s. 35-54; tenże, Johannes Tzetzes. Allegorien zur Odyssee, BZ 48, 1955, s. 4-48; 49, 1956, s. 249-310.

²⁴ Tenże, Die Antithese. Zur Verbreitung einer Denkschablone in der byzantinischen Literatur, ZRVI 23, 1984, s. 9-30; tenże, Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit: Versuch einer Neubewertung, Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse 105, 1968, s. 59-76; tenże, Was nicht in der Suda steht, oder: was konnte sich der gebildete Byzantiner des 10./11. Jahrhunderts von einem „Konversationslexikon“ erwarten?, w: Lexicographica Byzantina, red. W. Hörandner, E. Trapp, Wien 1991, s. 137-153.

²⁵ Tenże, Romanos Melodos, Dichter, Prediger, Rhetor und sein Publikum, JÖB 34, 1984, s. 15-42; z wielkimi zmianami w przypisach w wersji włoskiej: Romano il Melode – poeta, predicatore, retore – ed il suo pubblico, Römische Historische Mitteilungen 25, 1983, s. 305-332.

²⁶ Tenże, Das lebenspendende Wasser. Romanos Melodos, Kontakion 9 (Oxf. = 19 SC): Jesus und die Samariterin, JÖB 38, 1988, s. 125-157.

²⁷ Por. np. dialog z artykułami Hungera J. H. Barkhuizeny (Romanos' Encomium on Joseph: Portrait of an Athlete, JÖB 40, 1990, s. 91-106), który teoretyczny model Hungera, zaprezentowany w artykule *Romanos Melodos*, stosuje do analizy literackiej kontakionu 6 (SC).

²⁸ J. Koder, Romanos Melodos, t. 1-2, Stuttgart 2005-2006. Ponadto Johannes Koder opublikował kilkanaście rozpraw odnośnie do Romana. Koder obronił doktorat u Hungera pt. Die Hymnen Symeons, des neuen Theologen. Vorarbeiten zu einer kritischen Ausgabe (Wien 1965), a sześć lat później wydał hymny Symeona w *Sources chrétiennes*.

²⁹ *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene. Alexias XI-XIII*, wyd. H. Hunger, Wien 1981 [Wiener byzantinische Studien 15].

³⁰ Polska definicja w *Słowniku terminów literackich* (wyd. 2: Wrocław 1989) nie jest tu adekwatna, natomiast najnowszy *Słownik wyrazów obcych PWN* (Warszawa 2009) nie rejestruje tego hasła.

takiego przedsięwzięcia świetnie to rozumieli. W tytule metafrazy Βασίλειος Ἀνδριᾶς Nikefora Blemmydesa (w rękopisie Laurentianus gr. 9, 32) można przeczytać jako uzupełnienie: „μεταφρασθῆς πρὸς τὸ σαφέστερον” – „*metafrazowany* dla większej jasności”. Na przełomie XIII/XIV w. w Konstantynopolu pojawili się ludzie, pragnący czytać *Aleksjadę* w prostszej prozie, bardziej odpowiadającej ich umiejętnościom niż attycyzm Anny. Świadczy to o poszerzeniu się kręgu odbiorców kultury wysokiej, którzy mogli sobie pozwolić na nabycie książki, a jednocześnie nie posiadali bardzo elitarnej znajomości dialektu attyckiego czy – w innych przypadkach – *koine*. Jest to moment narodzin kulturalnej „klasy średniej”. Hunger wydał tekst zachowanego fragmentu metafrazy z równoległym tekstem „oryginału”, co pozwala czytelnikowi rozmiłowanemu w języku greckim podziwiać jego zmienność leksykalną i fleksyjną. Wydanie uzupełnia subtelne studium filologiczne języka metafrazy³¹. Wynikiem tych wieloletnich studiów nad językiem prozy greckiej był też artykuł *Stilstufen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts: Anna Komnene und Michael Glykas*, stanowiący wstępną syntezę, której wnioski zostaną wykorzystane w edycji metafrazy³².

Po pozytywnych recenzjach edycji Anny³³ Hunger wydał we współpracy z Ihorem Ševčenko jeszcze jedną metafrazę Ἀνδριᾶς Blemmydesa, czyli *Posąg cesarski* (skierowany do Teodora II Laskarysa)³⁴. Książka zawiera tym razem nie tylko tekst pierwowzoru i metafrazy, ale także tłumaczenia obu tekstów i oczywiście obszerny komentarz filologiczny.

Wśród innych edycji źródłowych znajdziemy m.in. przekład ośmiu listów św. Augustyna autorstwa Prochora Kydonesa (Codex unicus Vat. gr. 609)³⁵. Jest to publikacja zasługująca na uwagę przynajmniej z dwóch względów. Przedstawiając greckie, czternastowieczne tłumaczenia z łaciny, Hunger wpisuje się w nurt badań nad recepcją tego języka w Bizancjum, którego znajomość na Wschodzie była

³¹ Należy w tym miejscu zaznaczyć, że badania nad metafrazą cieszą się obecnie dużym zainteresowaniem, szczególnie – co ciekawe – z perspektywy językoznawstwa teoretycznego. Por. N. Toufexis, *Diglossia and Register Variation in Medieval Greek, Byzantine and Modern Greek Studies* 32, 2008, z. 2, s. 203-217, zwł. s. 213-215, tam też bogata bibliografia. Interesujące, że badacze języka metafrazy w poszukiwaniu materiału językowego sięgają właśnie do edycji Hungera.

³² H. Hunger, *Stilstufen in der byzantinischen Geschichtsschreibung des 12. Jahrhunderts: Anna Komnene und Michael Glykas*, *Byzantine Studies* 5, 1978, s. 139-170.

³³ Np. H. Eideneier w: *Südostforschungen* 41, 1982. Hans Eideneier, znany badacz *Volksliteratur*, wydawca poezji Ptochoprodroma, zaproponował zresztą specjalny termin na określenie języka metafrazy: *Schrift-Koine*.

³⁴ Des Nikephoros Blemmydes Βασίλειος Ἀνδριᾶς und dessen Metaphrase von Georgios Gale-siotes und Georgios Oinaïotes, wyd. H. Hunger, I. Ševčenko, Wien 1986 [Wiener byzantinische Studien 18]; o Blemmydesie (ok. 1197-1272) ostatnio: M. Angold, *The Autobiographical Impulse in Byzantium*, *DOP* 52, 1998, s. 225-257. W związku z pracą nad Blemmydesem Ihor Ševčenko opublikował też artykuł: *Levels of Style in Byzantine Prose*, *JÖB* 31, 1981, s. 290-312.

³⁵ Prochoros Kydones, *Übersetzung von acht Briefen des Hl. Augustinus*, wyd. H. Hunger, Wien 1984 [Wiener byzantinische Studien 9].

nieporównywalnie wyższa niż greki na Zachodzie³⁶. Drugą zasługą Hungera jest przypomnienie i dowartościowanie postaci Prochora, mniej znanego brata Demetriosza. Demetriosza, znanego miłośnika Zachodu, łaciny i św. Tomasza, uważano niesłusznie – jak przeczytamy w wiedeńskiej edycji – za autora wszystkich przekładów z kodeksu Vat. gr. 609.

Przedstawiciele późnobizantyńskiej elity intelektualnej cieszyli się szczególnym zainteresowaniem austriackiego badacza. Oprócz wyżej wspomnianych Blemmydesa czy Kydonesa wydał on także dorobek Jana Chortasmenosa³⁷, pisarza, duchownego i teologa, ale przede wszystkim bibliofila. Jan znany był wśród współczesnych jako miłośnik książek, właściciel bogatej biblioteki i kopista (tu np. Vindob. suppl. gr. 75). Dla nas, po blisko tysiącleciu, ta właśnie jego działalność okazała się szczególnie cenna, gdyż zachowało się ponad 20 jego kodeksów i ciągle trwa dyskusja nad kolejnymi³⁸. Hunger opublikował także wiele rozpraw poświęconych dorobkowi literackiemu takich postaci, jak Teodoros Metochites³⁹ czy Jan Kantakuzen⁴⁰. Znamienne, że chociaż pełnili oni wysokie funkcje pu-

³⁶ Zob. W. Berschin, *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Bern – München 1980; polski znakomity przekład Kazimierza Limana ukazał się w 2003 r. Brak nadal równie majestatycznej syntezy na temat znajomości łaciny w Bizancjum, chociaż usprawiedliwieniem może być fakt, iż zasób źródeł jest nieporównywalnie większy. Dla czytelników szukających bardziej subtelnych studiów językoznawczych za przewodnik mogą posłużyć odpowiednie paragrafy książki Francisco R. Adradosa, *Historia de la lingua Griega. De los origenes a nuestros días*, Madrid 1999, mającej charakter bibliografii problemowej.

³⁷ Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). *Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, wyd. H. Hunger, Wien 1969 [Wiener byzantinische Studien 7]; wcześniej wstępne studia: H. Hunger, *Johannes Chortasmenos, ein byzantinischer Intellektueller der späten Palaiologenzeit*, Wiener Studien 70, 1957, s. 153-163; tenże, *Allzu Menschliches aus dem Privatleben eines Byzantiners. Tagebuchnotizen des Hypochonders Johannes Chortasmenos*, w: *Polychronion. Festschrift Franz Dölger*, München 1966, s. 244-252.

³⁸ Ostatnio Jan Olof Rosenqvist (*Die byzantinische Literatur*, Berlin – New York 2007, s. 164) liczy „przynajmniej 25”; Alice-Mary Talbot (w: *Oxford Dictionary of Byzantium*, New York – Oxford 1991, s. 432) – „przynajmniej 24”. Wśród nieobecnych kodeksów u Hungera A.-M. Talbot wymienia np. *Monacensis graecus 358*. Por. też B. L. Fonkič, *Moskovskaâ rukopis’ iz biblioteki Ioanna Hortasmena*, *Vizantijskij vremennik* 33, 1972, s. 216 n.: rękopis Synod. gr. 116 (Atanazy z Aleksandrii). Pamiętać należy, iż to właśnie Chortasmenos odrestaurował jeden z największych skarbów – *Vindobonensis medicus gr. 1*, czyli Kodeks Dioskoridesa z VI w., obecnie w Österreichische Nationalbibliothek.

³⁹ H. Hunger, *Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz*, *BZ* 45, 1952, s. 288-309; tenże, *Der Ἡθικός des Theodoros Metochites*, w: *Hellenika, Thessalonike* 1958, s. 141-158; tenże, *Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit. Mit einem Exkurs über die Kosmike Delosis Theodoros’ II. Dukas Laskaris*, *Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft* 8, 1959, s. 123-155. O Metochitesie jego uczeń Nikefor Gregoras mówił, że jest „żywą biblioteką”. M. Gigante nawiązał do uwag Hungera w artykule *Per l’interpretazione di Teodoro Metochites quale umanista bizantino*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* n. s. 4, 1967, s. 11-25. Humanizm bizantyński rozumie on jako przekonanie, iż klasyczna *paideia* jest niezbędna dla właściwej postawy etycznej. Zdaniem Gigante opinię tę podzielał również Hunger, i dlatego tak fascynowali go późnobizantyńscy intelektualiści.

⁴⁰ H. Hunger, *Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtungen zur Mimesis*, *JÖB* 25, 1976, s. 181-193.

bliczne i brali czynny udział w życiu politycznym, to kwestie te nie są eksponowane przez wiedeńskiego uczonego.

Przegląd edycji krytycznych kończy utwór specyficzny: *Wojna kociomysia* Teodora Prodroma (*Κατομωμαχία*)⁴¹. Jest to szczególnie zabytek literatury, jeden z dwóch⁴² w pełni zachowanych dramatów epoki bizantyńskiej, w dodatku ze zwierzętami w roli protagonistów. Od przeszło stulecia toczy się dyskusja, nierozstrzygnięta do dziś: czy Teodor Prodromos jest autorem dramatu?; czy istnieje polityczny podtekst utworu⁴³? Herbert Hunger na oba te pytania odpowiedział twierdząco, sugerując przy tym, iż zachowanie myszy z ich przywódcą Kreillosem, jest satyrą na dwór Komnenów⁴⁴. Sprawa pozostaje kontrowersyjna⁴⁵, zwłaszcza że wszelkie ustalenia będą rzutować na inny ważny problem – istnienie teatru w Bizancjum⁴⁶.

Opus magnum Herberta Hungera *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* (München 1978) – synteza „świeckiej”⁴⁷ literatury bizantyńskiej – było niejako naturalnym podsumowaniem jego studiów szczegółowych⁴⁸. Z powodzeniem zastąpiła ona blisko stuletnią monografię Karla Krumbachera⁴⁹, która w wyniku ogromnego postępu badawczego już w latach pięćdziesiątych była mocno nieaktualna. Publikacja dwóch syntez Hansa-Georga Becka: literatury teologicz-

⁴¹ Tenże, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, Wien 1968 [Bizantina Vindobonensia 3].

⁴² Drugi z dramatów to *Chrystus cierpiący*, dramat religijny o ostatnich dniach życia Chrystusa. W tym przypadku również brak pewności w kwestii autorstwa, a propozycje dotyczą twórców od IV do XII w.!

⁴³ Pierwsza edycja krytyczna Rudolfa Herchera w Lipsku z 1873 r.: *Theodori Prodromi Catomomachia ex recensione Rudolphi Hercheri*, Lipsiae 1873.

⁴⁴ H. Hunger, *Byzantinische „Fröschmänner“?*, w: Antidosis. Festschrift für Walther Kraus zum 70. Geburtstag, red. R. Hanslik, A. Lesky, H. Schwabl, Wien 1972, s. 183-187.

⁴⁵ Zob. A. Kotłowska, *On the Two Critical Editions of Cat and Mouse War by Theodoros Prodromos*, *Pomoeium* 6, 2007-2008, s. 94-99. O skali trudności niech świadczy fakt, iż pomiędzy wydaniem Hungera a równoczesną edycją Helmuta Ahlborna (*Pseudo-Homer, Der Froschmäusekrieg. Theodoros Prodromos, Der Katzenmäusekrieg*, Berlin 1968) zachodzi ponad 40 *lectiones diversae* (cały utwór ma tylko 384 wersy), przy czym wiele z nich ma kluczowe znaczenie dla rozumienia narracji. O koncepcji postrzegania *Wojny kociomysiej* jako tragikomedii (*ἰλαροτραγωδία*), por. A. Kotłowska, *Wzniosłość cierpienia w mysim świecie? Wojna kociomysia Teodora Prodroma* (w druku).

⁴⁶ Obecnie większość badaczy uważa, iż jeśli w ogóle można mówić o „przedstawieniach” (*performance*), to tylko w formie recytacji. Jako wprowadzenie zob. W. Puchner, *Zum „Theater in Byzanz“*. Eine Zwischenbilanz, w: *Fest und Alltag*, s. 11-16 oraz bardziej przystępny, rozważny artykuł M. Alexiou, *Ploys of Performance: Games and Plays in Ptochodromic Poems*, *DOP* 53, 1999, s. 91-109. Dla polskiego czytelnika interesujący może być fakt, iż niedawno ukazała się pierwsza w naszym kraju monografia poświęcona tej tematyce: P. Marciniak, *Greek Drama in Byzantine Times*, Katowice 2004.

⁴⁷ To ryzykowne i niewątpliwie anachroniczne określenie ma swoje uzasadnienie w tytule: *profane* jako opozycja do monografii Hansa-Georga Becka. Podkreślmy przy okazji, iż bizantynistyka polska nadal nie wypracowała standardowego tłumaczenia terminów literackich, np. jak oddać *hochsprachliche*, nie stosując łatwej kalki językowej?

⁴⁸ Rozdział poświęcony *Rechtsliteratur* w tomie drugim jest autorstwa Pietera E. Pielerera.

⁴⁹ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München 1891 (wyd. zmienione, z dodatkiem literatury religijnej pióra Alberta Ehrarda: 1897).

nej⁵⁰ oraz „ludowej”⁵¹, zastąpiła dużą część książki Krumbachera. Synteza Hungera była tego dopełnieniem i zamknięciem – razem tworzą zarazem „bizantyńską” część serii *Handbuch der Altertumswissenschaft*. Miłośnicy literatury bizantyńskiej uzyskali zespół podręczników na kolejne stulecie⁵². Wszystkie trzy dzieła mają podobną strukturę: genologiczno-chronologiczną, z przewagą członu pierwszego, co wywołało (i nadal wywołuje) krytykę części uczonych, obawiających się o zatracenie kontekstu kulturowego oraz stwarzanie wrażenia „statyczności” twórczości Bizantyńczyków⁵³.

Istnieje w literaturze bizantyńskiej fenomen, który stanowi o jej wyjątkowości. Bizantyńska kultura literacka pozostaje w ścisłym związku z literaturą klasyczną. Tradycja ta stanowiła ideał, a przez to wzór do naśladowania na wielu płaszczyznach literatury: języka, stylu, genologii. Żywiono niepochlebne, acz powszechne, przekonanie o własnej kulturze jako cywilizacji epigonów, którzy są w stanie jedynie naśladować, odtwarzać doskonałą estetykę starożytnych. Stąd nazwa takiej kulturowej „mentalności”: *μίμησις*. Historię tej literatury wyznacza ciągle napięcie między pragnieniem kontynuacji a realiami współczesności, które sprawiały, że powrót do doskonałości był niemożliwy. Oryginalne piękno bizantyńskiej twórczości odnajduje czytelnik w dialogu formy i treści, doceniając erudycję tradycji i ciesząc się rysem indywidualizmu. Potrzeba wszakże wielkiej wrażliwości i doświadczenia przebogatej lektury, by współczesnemu miłośnikowi książki przybliżyć ten fenomen. Hunger tego dokonał. Jego artykuł *On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature* ma również fundamentalne znaczenie jak synteza *Die hochsprachliche profane Literatur*⁵⁴. Piękny pod względem formy i treści, jest bizantyńskim odpowiednikiem *Mimesis* Ericha Auerbacha⁵⁵.

⁵⁰ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959.

⁵¹ Tenże, *Byzantinische Volksliteratur*, München 1971.

⁵² Oczywiście współcześnie pojawiają się różnorodne „historie literatury bizantyńskiej”. Mają one wszakże bądź charakter popularyzatorski (polska praca Oktawiusza Jurewicza), bądź szkicowo-impresyjny [J. O. Rosenqvist, *Die byzantinische Literatur*; czy wydana pośmiertnie praca Alexandra Kazhdana, zmarłego w 1997 r.: A. Kazhdan, *History of Byzantine Literature (650-850)*, Athens 1999].

⁵³ Np. R. Browning w: *Classical Review* 29, 1979, s. 300-302. Ostatnio też J. O. Rosenqvist w szkicu pod znaczącym tytułem *Gibt es so etwas wie eine byzantinische Literaturgeschichte?* (w: *Die byzantinische Literatur*, s. 191-196) ostro skrytykował strukturę *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner* Hungera za brak diachronii, ale też sytuację, w której utwory jednego autora są rozproszone w różnych działach, co zupełnie pozbawia je właściwego kontekstu. Obecnie powstają opracowania różnych aspektów kultury bizantyńskiej podkreślające wewnętrzny, tysiącletni dialog literacki, ciągłą ewolucję gatunków, idei, estetyki, mody literackiej. Tak np. napisana jest książka: A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, Cambridge 2007. Po przeczytaniu jej czytelnik wychowany na Hungerze i Becku zrozumie, jak zmieniło się myślenie o Bizancjum w ciągu nieledwie półwiecza; czy na korzyść?

⁵⁴ H. Hunger, *On the Imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature*, DOP 23-24, 1969-1970, s. 15-38.

⁵⁵ E. Auerbach, *Mimesis*, Bern 1946 (wyd. polskie: Warszawa 1968). Liczba artykułów poświęconych literaturze bizantyńskiej, a odwołujących się (mniej lub bardziej świadomie) do rozprawy Hungera, jest wprost niezmiernie duża. Można wręcz zaryzykować twierdzenie, że termin *mimesis* stał się modny i „należy” umieszczać go w tytule swojej pracy. Np. wspomniana I. Nilsson, *Erotic Pathos, Rhetorical Pleasure: Narrative Pleasure and Mimesis in Eumathios Makrembolites' Hysmine and*

Każdy miłośnik helleńskiej kultury z przyjemnością przeczyta erudycyjny esej Hungera poświęcony obrazowi Aten w Bizancjum⁵⁶. Autor przedstawił ewolucję bizantyńskiej wizji miasta na przestrzeni tysiąclecia. Obecna w niej była zawsze ambiwalentna nostalgia za Atenami jako – z jednej strony – centrum i źródłem greckiej kultury⁵⁷, z drugiej – ostatnim ośrodkiem tradycyjnej religii i filozofii. W miarę upływu stuleci Ateny zostały wszakże w pełni „schrystianizowane”. Matka Boża została patronką miasta (Parthenos !)⁵⁸. Na pieczęci metropolity z czasów Komnenów, Nikolaosa Hagiotheodoritesa, znajduje się napis: „Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ἀθηναῖς” (Matka Boża Atenais)⁵⁹. Pomyśleć, że przeszło siedemset lat wcześniej ateńska arystokratka o tym imieniu, musiała je zmienić przy chrzcie, na pobożne i skromne „Eudokia”.

Dla początkujących miłośników bizantyńskiej literatury za lekturę wprowadzającą posłużyć może rozprawka uczonego *Antiker und byzantinischer Roman* (Heidelberg 1980) – „a readable gloss on part of H.’s big book”⁶⁰. Podobną funkcję popularyzatorską spełnia monografia *Schreiben und Lesen in Byzanz* (München 1989). Poświęcona kulturze książki i czytania, pełna jest anegdot ubarwiających relację (np. o karach dla nieposłusznych uczniów). Jej „odpowiednik” przeznaczony dla specjalistów stanowi rozprawa *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen* o encyklopedycznym, hermetycznym charakterze⁶¹.

Praca *Schreiben und Lesen* stała się również, chyba trochę nieoczekiwanie, źródłem erudycyjnych dociekań. Otóż autor opublikował w niej – jako przykład – tekst grecki, wraz z przekładem, kolofonu niejakiego *anagnostesa* Nikefora. Rok później kolega Hungera z Austriackiej Akademii Nauk, wybitny znawca języka greckiego, leksykograf i redaktor naczelny *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Erich Trapp, udowodnił, że Nikefor splagiatował prawie co do litery utwór Teodora Studyty, czego wcześniej nikt nie był świadomy⁶². W taki oto sposób książka

Hysminias, Uppsala 2001. W październiku 2008 r. odbyła się w Wiedniu konferencja *Imitatio, aemulatio, variatio*, podczas której aż trzy referaty miały w tytule *mimesis*, większość pozostałych jego łacińskie odpowiedniki. W Polsce por. rozprawa W. Appel, *Mimesis i Kainotes*. Kwestia oryginalności literackiej Kwintusa ze Smyrny na przykładzie IV pieśni *Posthomerica*, Toruń 1993.

⁵⁶ H. Hunger, *Athen in Byzanz*. Traum und Realität, *JÖB* 40, 1990, s. 43-61.

⁵⁷ Chociażby rabunkowe przenoszenie do Konstantynopola w IV i V w. ateńskich dzieł sztuki, jak np. posągów słoni ze świątyni Aresa, umieszczonych przy Złotej Bramie.

⁵⁸ Na ten temat zob. fascynującą książkę A. Kaldellisa, *The Christian Parthenon: Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge 2008.

⁵⁹ V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l’empire byzantin: L’église*, t. 5/1, Paris 1963, nr 605.

⁶⁰ J. R. Morgan w: *Classical Review* 32, 1982, s. 118.

⁶¹ H. Hunger, *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen*, w: H. Hunger, O. Stegmüller, H. Erbse, M. Imhof, K. Büchner, H.-G. Beck, H. Rüdiger, *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, t. 1: *Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen. Überlieferungsgeschichte der antiken Literatur*, Zürich 1961, s. 25-147. Paleografia i kodykologia zawsze pozostawały w centrum zainteresowań uczonego, por. H. Hunger, *Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jh.*, w: *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977 [*Colloques internationaux du C.N.R.S.*], s. 201-220.

⁶² E. Trapp, *Der Schreiber Nikephoros des Jahres 1286 und Theodoros Studites*, *JÖB* 40, 1990, s. 209 n.

o popularnym charakterze zainspirowała badania wymagające wybitnej filologicznej akrybii.

Środowisko naukowe bizantynologów w Wiedniu i na świecie w pełni doceniło przełomową rolę Herberta Hungera nie tylko jako uczonego, lecz także jako organizatora, opiekuna i mistrza dwóch pokoleń austriackich filologów greckiego średniowiecza. Wyrazem szacunku były m.in. księgi pamiątkowe: *Byzantios. Festschrift für Herbert Hunger* (Wien 1984) oraz *Ἀνδριάς. Herbert Hunger zum 80. Geburtstag* (Wien 1994; wydana jako 44 tom „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik”). W dniach 4-6 grudnia 2002 r. odbyło się w Wiedniu sympozjum naukowe poświęcone pamięci wielkiego uczonego z okazji 40-lecia utworzenia ośrodka studiów nad Bizancjum w roku 1962⁶³. W serii *Variorum Reprints* ukazał się tom wybranych artykułów: *Byzantinische Grundlagenforschung. Gesammelte Aufsätze* (Wien 1973).

Powyższy zarys naukowego dorobku wiedeńskiego uczonego w żadnym wypadku nie jest wyczerpujący. Zainteresowanych odsyłamy do pełnej bibliografii, obecnej w wewnętrznym skrypcie o działalności Instytutu „Mitteilungen aus der Österreichischen Byzantinistik und Neogräzistik” z 2001 r. oraz w „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” (numer 51 z 2001 r.). Intencją artykułu było przybliżenie głównych zainteresowań badawczych i sylwetki Herberta Hungera jako bizantynisty-filologa, wybitnego znawcy kultury literackiej cesarstwa.

Anna Kotłowska

⁶³ Wiener Byzantinistik und Neogräzistik, red. W. Hörandner, J. Koder, M. A. Stassinopoulou, Wien 2004 [Byzantina et Neograeca Vindobonensia 24]. Refleksji z pewnością wymaga fakt rozkwitu neohellenistyki, którą sam Hunger się nie interesował, a która w ostatnich latach nabiera coraz większego znaczenia w ośrodku wiedeńskim (por. np. wspomnianą już zmianę serii *Byzantina Vindobonensia* na *Byzantina et Neograeca Vindobonensia*).